

3. Afanas'yeva L., Rubikondo-Khovanova K. Interkul'turne misto yak model' intehratsiyi ukrayins'kykh spil'not u suchasnyy yevropeys'kyy prostir / L. Afanas'yeva, K. Rubikondo-Khovanova // Ukrayinoznavchyy al'manakh. Vypusk 18. – K., 2015. s.13-17 [In Ukrainian].
4. Zubov V. O. Kroskul'turnyy pastish v umovakh hlobalizatsiyi: svitohlyadnyy aspekt / V. O. Zubov. – K. : In-t vyshchoyi osvity NAPN Ukrayiny, 2014. – 278s. [In Ukrainian].
5. Kant I. Krytyka chystoho rozumu / I. Kant – M.: Dumka, 1994 - 591s. [In Ukrainian].
6. Mezhhul'turnye goroda: K modeli mezhhul'turnoj integracii (Rezultaty sovmestnoj programmy Soveta Evropy i Evropejskoj Komissii «Mezhhul'turnye goroda») Sovet Evropy: TOV «Master knig», Kiev. – 161 s. [In Russian].
7. Perotti A. Vystup na zakhyst polikul'turnosti / A. Perotti – L'viv: Kal'variya, 2001. – S. 35 [In Ukrainian].
8. Rukovodstvo po dialohu. Dovyerye y ydentychnost'.Pod redaktsyey Kshyshtofa Chyzyhevs'koho, Yoanni Kulyas, Mykolaya Holyubevskoho. Seyni, 2015 – 605 s. [In Russian].
9. Skovoroda H. Tvory: U 2 t. – T.1.- K., 1994. – 530 s. [In Ukrainian].
10. U melitopolja est' plan mezhhul'turnoj integracii [Elektronic Resource]. – Access under: http://mlt.gov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=8626&Itemid=1 [In Russian].

УДК 101:316

Сергій Грабовський

Українська нація: висліди ХХ століття і подолання «глухих кутів» історії

Анотація. Автор розглядає у статті основні характеристики сучасної України як постколоніальної, посттоталітарної та постгеноцидної країни. Українська реальність ХХ століття вимагає для свого описання залучення понятійного апарату колоніальних студій. Специфіка України (як і низки інших країн) у належності до «колоній європейського типу», побудованих не на расових чинниках, а на комплексі інших факторів. Короткий етап незалежності, а потім напівпротекторату України у складі ССРСР на початку 1930-х змінився на відверто колоніальне становище території, керованої безпосередньо з Кремля. Автор доводить, що ідеократична імперія, якою був ССРСР до Другої світової війни, з кінця 1940-х років перетворилася на державу «советського русоцентризму». Після розпаду ССРСР почали спроби відновлення імперії під новими гаслами та прапорами. Один із лідерів російських лібералів Анатолій Чубайс на початку правління Путіна запропонував проект «ліберальної імперії», до якої мали б увійти нинішня Російська Федерація та інші постсоветські держави. Сучасна кремлівська ідеологія і практика побудови «русского мира» стали логічним завершенням процесу перетворення концепту Росії з ідеократичної на етнополітичну імперію, яка не може існувати без колоній.

Автор вважає, що проблема російсько-советського імперіалізму та специфіки колоніального і постколоніального статусу України досліджені недостатньо, в силу чого відбувається ідеологічна і практична дезорієнтація певної частини української політичної й інтелектуальної еліти.

Советський тоталітаризм та Голодомор-геноцид вивчені краще, проте потрібно їх розглядати у сукупності з колоніальною політикою Кремля.

Автор наголошує, що головним практичним еквівалентом теоретичних досліджень у зазначених вище напрямках буде повне подолання «національної травми» і самоствердження українців як повноцінної європейської нації.

Ключові слова: колоніалізм, тоталітаризм, геноцид, імперія, «колонія європейського типу», «русский мир», національна травма.

Sergiy Hrabovskyj

Ukrainian Nation: Balance of the 20th Century and Overcoming of the “Deadlocks” of History

Abstract. The author considers in the article the basic characteristics of modern Ukraine as a post-colonial, post-totalitarian and post-genocidal country. Ukrainian reality of the twentieth century requires for its description of the involvement of the conceptual apparatus of Colonial Studies. The specific of Ukraine (as well as a number of other countries) is to belong to the "colonies of European type" based not on racial factors, while complex to other factors. A short stage of independence and then half-protectorate Ukraine as a part of the USSR in the early 1930s changed to outright colonial status of the territory, controlled directly from the Kremlin. The author argues that Ideocratic Empire, which was USSR before the Second World War from the late 1940s, turned into the state of "Soviet Russian-centrism". After the USSR break Moscow began attempts to restore the empire under new slogans and banners. One of the leaders of Russian liberals Anatoly Chubais at the beginning of Putin proposed a "liberal empire", which would enter the current Russian Federation and other post-Soviet states. Modern Kremlin ideology and practice of building "Russian World" became the logical conclusion of the process of transformation of the concept of Ideocratic empire to Ethnopolitical Empire that can not exist without colonies.

Author believes that the problem of Russian-Soviet imperialism and specificity of colonial and postcolonial status of Ukraine studied insufficient whereby there is a practical and ideological disorientation of some Ukrainian political and intellectual elite.

Soviet totalitarianism and the Holodomor-genocide studied better, but they need to be considered in conjunction with the colonial policy of the Kremlin.

Author notes that the main practical equivalent of theoretical research in the above areas will be fully overcoming of "national trauma" and Ukrainians assertion itself as a full-fledged European nation.

Keywords: colonialism, totalitarianism, genocide, empire, "colony of European type", "Russian World", national trauma.

Якщо спробувати у найстислішому вигляді то слід назвати КОЛОНІАЛІЗМ, ТОТАЛІТАРИЗМ і окреслити головні чинники, які визначали буття ГЕНОЦИД. Усі ці чинники були пов'язані з української нації в ХХ столітті та набутий нею досвід, функціонуванням на теренах України державних

структур Советської, а перед тим (у вимірі колоніалізму) – Російської імперії. Деякі регіони країни (Волинь, Закарпаття, Буковина) певний час перебували у колоніальному володінні другої Речі Посполитої, Угорського королівства та Королівства Румунія. До цього слід додати ще й чинник ОКУПАЦІЇ, пов'язаний як з часами Першої та Другої світових воєн, так і польського владарювання на Галичині у перші роки після збройного загарбання Західно-Української Народної Республіки. Всі ці чинники, накладаючись один на одного і переплітаючись один з одним, мають наслідком строкату й об'єктивно надзвичайно складну для теоретичного осягнення та практичної зміни сьогоденішню українську ситуацію.

Україна у складі ССРСР об'єктивно посідала становище колонії. Навіть вироблена у советські часи розшифровка поняття «колонія» характеризує саме ситуацію, в якій опинилася УССР/УРСР у межах Советського Союзу з початку 1930-х, коли разом із політикою українізації були крок за кроком ліквідовані номінальні ознаки обмеженого суверенітету (республіканська система освіти, українізовані територіальні військові з'єднання, кооперація на чолі з іще УНР-івськими кадрами, власна система нагород тощо). За «Советским энциклопедическим словарем», колонія – це країна чи територія, що перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності й керована на основі спеціального режиму [5, с. 603]. Відповідна стаття англійської Вікіпедії в основному суголосна з цим визначенням і додає важливу деталь: «На відміну від маріонеткової держави або держави-сателіта, колонія не має незалежного міжнародного представництва, і її адміністрація верхнього рівня перебуває під прямим контролем метрополії» [12]. Специфіка цього режиму образно висловлена приказкою, авторство якої приписують турецькому поетові Назиму Хікмету, який чималий час прожив в ССРСР і мав можливість вивчити багато які риси тодішнього режиму: коли у Москві стрижуть нігті, у Києві рубають пальці. Відомо, що колонії й метрополії можуть бути навіть етнічно однорідними, але це не зупиняє прагнення колоніальних країн до незалежності (класичний приклад – колонії Англії у Північній Америці, на основі яких утворилися США).

І дореволюційна Росія, і пореволюційний ССРСР мали імперський характер; імперія – це велика держава, що виникла шляхом включення до свого складу територій інших держав, колоніальних володінь й утримувала їх під жорсткою централізованою владою [8, с.142]. При цьому советська система більшу частину свого історичного часу реалізувалася в імперії не стільки національно-етнічного, скільки ідеологічного типу, себто ідеократичної. На відміну від імперій першого типу (Британська, Іспанська, Німецька (Другий Райх), Російська до 1917 року), ідеократична імперія напряду не передбачає етнічне домінування однієї нації над іншими. Вона наполягає – у випадку Советського Союзу – на «інтернаціональній дружбі народів», в інших випадках – на схожих мотиваціях, які нібито базуються на єдності корінних інтересів

всього загалу, що витворює нову історичну спільноту – «велику арійську расу», «великий советський народ», «велику югословенську націю» тощо. Реально ж як «старший брат» у «новій історичній спільноті» виступав чи то германський, чи то російський, чи сербський народи, які грали роль оплоту звершень ідеократичної імперії; натомість їм було дозволено (у виставлених чинною ідеологією межах) пишати власним національним «я» і відчувати зверхність щодо інших підданих тоталітарної імперської держави.

При цьому реальна політична і культурна практика керівництва ССРСР ще до Другої світової війни почала, а після війни завершила рух до «советського русоцентризму». Особливо це далось взнаки в 1970-80 роки, коли російські імперські соціокультурні настанови у населення метрополії та колоній створювалися спільними зусиллями значного числа чинників влади та різного ґатунку інтелектуально-опозиційних і навіть дисидентських кіл Росії. Не випадково ідея секретаря ЦК КПСС з ідеології Михайла Суслова про перетворення союзних республік на автономії у складі Російської Федерації, запропонована ним 1979 року (це було повторенням у новий історичний час сталінської ідеї «автономізації»), була відхилена лише як «невчасна», а не як «ворожа марксистсько-ленінському вченню». Так само не випадково через десять років один із «виконробів перебудови» Гавриїл Попов запропонував інший варіант перетворення Советського Союзу на етнократичну імперію: так званої «де федералізації», тобто знищення національних республік з їхніми, бодай і кучими, правами шляхом постанов на їхньому місці системи звичайних областей («штатів») при тотальному пануванні російської мови та культури. Через 15 років після того один із лідерів російських лібералів Анатолій Чубайс запропонував проект «ліберальної імперії», до якої мали б увійти нинішня Російська Федерація та інші постсоветські держави (і не лише вони, а і низка інших країн Європи та Азії). І, нарешті, ідеологія і практика побудови «русского мира» стали логічним завершенням процесу перетворення концепту Росії з ідеократичної на етнополітичну імперію.

На жаль, усі ці процеси недостатньо досліджені українськими політичними аналітиками та філософами, тому й стають можливими заяви такого ґатибу, як у Віктора Козловського: «Все, що відбувається на наших східних теренах, виглядає як щось не реальне, не очікуване, ці трагічні події захопили нас зненацька» [4, с.39]. Ба більше: В. Козловський, як і ряд інших дослідників, вважає принципово неможливим з'ясування об'єктивної логіки розвитку «великих» державно-політичних систем, у даному разі Росії, і наукове передбачення можливих у майбутньому ситуацій, на основі або сценарного, або інших підходів, відтак, на його думку, «лише *post factum* ми здатні оцінити певні інтелектуальні здобутки, якщо нас до цього підштовхне сама дійсність, її нові смислові контексти» [4, с.51]. Але чи має такий підхід щось спільне з наукою (прогностично-пояснювальна функція якої є чимось апріорним) і кого має на увазі філософ

під узагальнюючим словом «ми»? В Україні вже понад 120 років існує потужна інтелектуальна традиція вивчення російського колоніалізму й імперіалізму – від Юліана Бачинського до Миколи Рябчука, і робити вигляд, наче вона відсутня – зонайменше нерозважливо. Так само, як і робити вигляд, наче, скажімо, численні статті Ігоря Лосєва, присвячені новітньому російському експансіонізму (цей автор, зокрема, зумів точно визначити послідовність анексіоністських дій Росії: Севастополь-Крим-Донбас), описували лише один з варіантів розвитку подій, не більше, тож теоретичний концепт «може стати актуальним лише за умови, що сама дійсність зміниться, радикально наблизиться до аналізу». Проте чи змінилася так радикально російська дійсність, принаймні, за останні два десятиліття, коли після нетривалої паузи, викликані розпадом СРСР, Росія знову стала на традиційний імперський шлях? Видається, що ні. Просто слід добре знати цей предмет. Тому, скажімо, опублікована улітку 2000 року стаття Ігоря Лосєва, присвячена феномену «постваймарської Росії» (нагадаю, постваймарська Німеччина – це держава, в якій до влади за підтримки більшості населення прийшов Адольф Гітлер) [6], містила аналіз актуальної ситуації і не була абстрактним розумуванням – на відміну від текстів тих, хто волів жити в полоні історіософських і культурологічних міфів.

Статус СРСР як імперії спершу ідеократичної, потім «русоцентричної», але з певним ідеологічним «інтернаціоналістським» серпанком, не скасовує наявності в цій імперії колоній. Зауваження нинішніх російських лібералів, що, мовляв, царська Росія, затим Советський Союз були «не колоніальною, а континентальною імперією», не витримують критики, адже тут сплутані поняття «заморських територій» і «колоній». Дивна річ: ще у 1928 році Михайло Волобуєв писав: «Тепер не доводиться вже переконувати в неправильності визначення колонії – як «заморської землі» [1]. І про те, що «українське господарство було не звичайна провінція царської Росії, а країна, що знаходилась на колоніальному становищі». Нарешті, про Україну як «колонію європейського типу», в якій не діє расовий чинник, а «суть наслідків колоніальної залежності для колонії «європейського типу» полягає передусім у відхиленні розвитку продукційних сил на користь економіки метрополії». При цьому покликаний зруйнувати цілісність певної країни характер соціально-економічного визиску поєднується з етнокультурним тиском. А ще М. Волобуєв писав про намагання союзних органів (ще до ствердження сталінського великодержавництва) продовжити в нових умовах лінію «колоніальної політики щодо України» [1].

Утім, те, що колоніальні імперії ґрунтуються не завжди на расовій основі і не обов'язково розташовані на інших континентах, досі вповні не визнано західною лівою та ліберальною суспільною думкою. Це тим більш дивно, що в першій третині ХХ століття ці положення були аксіоматичні для «автентичного марксизму» тих часів. Скажімо, Дейвід

Чіоні Мур 2001 року опублікував статтю «Чи префікс “пост-” у слові “посткомунізм” є тим самим, що й у слові “постколоніалізм”?». У ній, хоча і відзначено, що все ж СРСР проводив більш чи менш жорстку колоніальну політику, сказано, що ті, хто вважає советський експеримент неколоніальним, «небезпідставно вказують на прагнення комуністів визволити трудящі маси, ліквідацію багатьох привілеїв для етнічних росіян на півдні і сході колишньої імперії, підтримку багатьох союзних мов, побудову заводів, лікарень, шкіл, звільнення жінок від гарему і паранджі, підтримку антиколоніальної боротьби у третьому світі, а також той факт, що чимало неросіян у советській сфері впливу підтримувало більшовицький режим» [13, р.123]. Але хіба можна не зважати на те, що «прагнення визволити трудящі маси» реально втілювалося у ГУЛАГ, безпаспортне рабство колгоспників, злиденне життя робітництва, повну залежність від воади інтелігенції? А «побудова заводів, лікарень, шкіл» була підпорядкована військовим потребам (з середини 1930-х за типовим проектом у містах СРСР будували так звані «школи-шпиталі», які впродовж доби перетворювалися на військово-медичні заклади)? І звільнення жінок-мусульманок від гаремів і паранджі мало на меті не в останню чергу (а може й передусім) мобілізацію величезних ресурсів дешевої робочої сили? Ну, а що стосується «підтримки багатьох союзних мов», то про це ще у середині 1930-х блискуче написав Лев Троцький: «Сталінська бюрократія, щоправда, зводить пам'ятники Шевченкові, але для того, щоб міцніше придушити цими пам'ятниками український народ і змусити його мовою Кобзаря славити кремлівську кліку ґвалтівників» [11]. Іншими словами, навіть найпоступовіші західні дослідники майже всі досі не спромоглися на наукове вивчення феномену советського колоніалізму.

Але за всіх обставин колонія, визволена з-під панування ідеократичної імперії, має повний «джентльменський обладунок» постколоніальної доби, як-от: домінування компрадорського капіталу, неповну структуру суспільства (певні верстви, головним чином пов'язані зі стратегічним політичним й економічним менеджментом, відсутні), недовершену і нецілісну національну культуру. Щодо України остання було описано й проаналізовано ще наприкінці 1980-х Іваном Дзюбою, який констатував: «сьогодні українська національна культура – це культура з неповною структурою. [...] Ряд її ланок послаблено, а деяких взагалі немає [2, с.96]. І, можливо, головне тут – це бачення й оцінювання підколоніальним народом себе самого не власними очима («очима своєї культури»), а очима колонізатора, тобто неадекватне національне світовідношення, з відповідною «сліпотою» щодо вибору своїх перспектив розвитку. Останнє означає, що та частина українського загалу, яка дивиться на себе очима колонізатора, нездатна адекватно орієнтуватися у складному сучасному світі й ефективно відповідати на виклики доби. Як зазначає дослідниця постколоніальних культур Ева Томпсон, Україна ще не має належної суми тих

історичних міфів-оповідей, на яких ґрунтується життя кожної сучасної нації. «Український набір міфів дуже відрізняється від тих, які переважають в країнах першого світу. Для України він ще тільки формується, тому що українці відновлюють своє самоствердження, якого їх намагалися позбавити їхні російські (а до того польські) колонізатори» [10, с.32].

Тепер про інший вимір українського національного буття. Здається, не потребує доведення, що в Радянському Союзі панувала тоталітарна ідеологія. Тоталітаризм за визначенням – це державний лад, що прагне до здійснення абсолютного контролю над усіма сферами суспільного життя. Тоталітаризм характерний намаганнями повного одержавлення суспільства, зрощенням панівної партії, державного-управлінського й карально-репресивного апарату, ідеологічним контролем за поведінкою усіх членів суспільства, фізичним та моральним терором, використанням пенітенціарної системи як одного із головних рушіїв економіки, уніфікацією та примітивізацією культури. На перший погляд, при тоталітарному ладі існує можливість «сховатися» від ока держави під патронат численних громадських організацій, але це лише ілюзія. «Громадські організації (молодіжні, жіночі, спортивні, профспілки тощо) за тоталітарних режимів різко відрізняються від аналогічних утворень у демократичних країнах: всі ці організації одержавлені, перебувають під контролем партії та таємної поліції, їхнє керівництво призначається партійними органами, самі організації будуються – як і партія – на основі бюрократичного централізму» [9, с.226]. Іншими словами, тоталітарний лад всіма засобами та за допомогою всіх структур нищив в УРСР громадянську ініціативу і привчав маси населення до повсякденного беззаконня як до норми життя. Колоніальний режим ламав національну самосвідомість і культуру, деформував структуру економіки України в інтересах метрополії, не переймався захистом довкілля від будованих за вказівкою Кремля індустріальних монстрів, зрештою, формував рабськи залежну від себе квазіеліту, нездатну на захист українських інтересів. Ця квазіеліта не тільки перейшла у спадщину незалежній Українській державі, а й зросла та ствердилася в ній. Її представникам, за словами Івана Дзюби, притаманна майже демонстративна національна знекоріненість. «Саме їхня “свіжість”, якщо вжити вираз Салтикова-Щедріна, тобто щаслива потойбічність щодо історичного буття і культури свого народу, забезпечила їм фантастичну винахідливість у методах пограбування співвітчизників, методах лобювання чужих інтересів, методах саботування тих проєктів, які могли б зменшити енергетичну, інформаційну, культурну та іншу залежність від небезкорисливих сусідів» [3, с.127].

Третій вимір – Голодомор-геноцид. Вперше науково обґрунтовану панораму складових і вислідів цього явища у тезовому вигляді

сформулював у 1953 році польсько-американський дослідник Рафал (Рафаель) Лемкін. Він, зокрема, зазначав, що в разі успіху більшовицького геноциду (який не передбачав знищення всіх етнічних українців) «Україна загинула б так само, якби було вбито кожного українця, бо вона втратила б ту частину народу, що зберігала й розвивала її культуру, її вірування, її спільні ідеї, які керували нею і дали їй душу, що, коротко кажучи, зробило її нацією, радше ніж масою людей». Адаже через історичні обставини українська нація в цей період була дуже уразлива, тому Лемкін писав: «...її релігійне, інтелектуальне та політичне керівництво, її вибрані й вирішальні частини доволі малі, тому їх легко ліквідувати» – для того, щоб українці перестали бути собою, злившись у якійсь новій спільноті з іншими, «бо советська національна єдність твориться не об'єднанням ідей і культур, а цілковитим знищенням усіх культур і всіх ідей, за винятком однієї – советської», яку Лемкін вважав різновидом російської [14].

Змістовну розшифровку впливу геноциду на українське буття дав у 1990-х американсько-український професор Джеймс Мейс, котрий останні 15 років свого життя працював в Україні. Голодомор 1932-33 років мав наслідком такий злам буття українців, що він дається взнаки і зараз, оскільки йдеться про чи не єдину у Європі (крім хіба що кримських татар) постгеноцидну націю. Постгеноцидний статус України означає, за Мейсом, по-перше, «вбивство розуму нації», тобто упослідженість і не авторитетність її інтелектуальної еліти; по-друге, люмпенізацію села на Східній Україні, що відчутно гальмує аграрну реформу, по-третє, спотворення світосприйняття та власної історії, оскільки «масовий наступ на людський розум» не міг не призвести до бачення речей у світлі, що «не мало нічого спільного з реальним життям» [7, с.154]; по-четверте, слабку у порівнянні з іншими народами національну солідарність різних суспільних класів. А це, зокрема, тягне за собою найбільше в Європі майнове розшарування. Та головне в іншому. Не можна забувати, що Голодомор означав масштабну антропологічну катастрофу і масовий перехід населення до настанови на виживання замість повноцінного життя, що закарбувалося у соціальній пам'яті та передається з покоління у покоління на підсвідомому рівні, у вигляді тяжкої національної травми.

Постгеноцидна нація – це нація, яку здатен вилікувати від її страху жити повнокровним національним життям тільки масовий героїчний чин, бодай у ненасильницькій формі. Свого часу єврейська спільнота подолала травму Голокосту під час героїчної боротьби з деспотичними арабськими режимами і політичними силами за створення та виживання Ізраїлю. В Україні цим подоланням стали три етапи новітньої національно-демократичної революції – Революція на граніті (1990), Помаранчева революція (2004), Революція Гідності (2013-14) і збройний опір колоніально-

імперській російській агресії (з 2014). Ці ж етапи знаменують і подолання колоніальної та тоталітарної спадщини. Та вони далеко не завершені, як і сама національно-демократична революція, яка поки що може бути віднесена до типових «недовершених революцій» (А. Ґрамші).

Література:

1. Волобуєв М. До проблеми української економіки / М. Волобуєв. - [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>
2. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? / І. Дзюба // Сучасність. – 1988. – Ч. 9. – С. 92 - 109.
3. Дзюба І.М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба - Київ: Криниця, 2003. - 144 с.
4. Козловський Віктор. Чи рухає ресентимент історію? / Віктор Козловський // Філософська думка. – № 4, 2015 – С. 38 - 51.
5. Колонія // Советский энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1987, - 1600 с. - С. 603.
6. Лосєв, І. Феномен "постваймарської" Росії: культурно-історичне хибне коло [Текст] / І. Лосєв // Сучасність. - 2000. - № 6. - С. 36 - 42.
7. Мейс Джеймс Е. Висновки та перспективи дослідження голоду 1933 року / Джеймс Мейс // Сучасність. – 1993. – №4. – С. 150 - 154.
8. Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / За редакцією Шемшученка Ю.С., Бабкіна В.Д. К.: Генеза, 1997. – 400 с.
9. Работяжев Н. В, Соловьев Э. Г. Феномен тоталитаризма: политическая теория и исторические метаморфозы / Н. В. Работяжев, Э. Г. Соловьев. - М., Наука – 2005. – 328 с.
10. Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2006. – 368 с.
11. Троцкий Л. Об украинском вопросе / Лев Троцкий. - [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm465.htm>
12. Colony. - [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony>
13. David Chioni Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. PMLA, vol. 116, no. 1. pp. 111–128.
14. Raphael Lemkin Soviet Genocide in the Ukraine. - // Режим доступу: http://www.uccla.ca/SOVIET_GENOCIDE_IN_THE_UKRAINE.pdf

References:

1. Volobuyev M. Do problemy ukrajyns'koyi ekonomiky / M. Volobuyev. - [Elektronnyy resurs] // Rezhym dostupu: <https://vpered.wordpress.com/2013/02/04/volobuev-ukrainian-economy/>
2. Dzyuba I. Chy usvidomlyuyemo natsional'nu kul'turu yak tsilisnist'? / I. Dzyuba // Suchasnist'. - 1988. - ch.9. - s.92-109.
3. Dzyuba I.M. Pastka. Trydtsyat' rokiiv zi Stalinym. P'yatdesyat rokiiv bez Stalina / I.M. Dzyuba - Kyiv: Krynytsya, 2003. - 144 s.
4. Kozlovs'kyi Viktor. Chy rukhaye resentiment Istoriyu? / Viktor Kozlovs'kyi // Filosofs'ka dumka. - №4, 2015 - s.38-51.
5. Koloniya//Sovetskiy entsiklopedicheskiy slovar', M., Sovetskaya entsiklopediya, 1987, - 1600s., s.603.
6. Losyev, I. Fenomen "postvaymars'koyi" Rossyy: kul'turno-istorychne Khybne kolo [Tekst] / I. Losyev // Suchasnist'. - 2000. - N: 6. - s. 36-42.
7. Meys Dzheyms E. Vysnovky ta perspektyvy doslidzhennya holod 1933 roku / Dzheyms E. Meys // Suchasnist'. - 1993. - №4. - s.150-154.
8. Politolohichniy entsyklopedychnyy slovnyk: Navch. posibnyk dlya studentiv vyshch. navch. zakladiv / Za redaktsiyeyu Shemshuchenka YU.S., Babkina V.D. K.: Heneza, 1997. - 400 s.
9. Rabotyazhev N. V, Solov'yev E. G. Fenomen totalitarizma: politicheskaya teoriya i istoricheskiye metamorfozy / N. V. Rabotyazhev, E. G. Solov'yev. - M., Nauka – 2005. – 328s.
10. Tompson Eva M., trubadury imperiyi. Rosiys'ka literatura y kolonializm / Eva M. Tompson. - K., vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko "Osnovy", 2006. - 368s.
11. Trotskiy L. Ob ukrainskom voprose. - [Elektronnyy resurs] // Rezhim dostupu: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotm465.htm>
12. Colony. - [Elektronnyy resurs] // Rezhim dostupu: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony>
13. David Chioni Moore, Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique. PMLA, vol. 116, no. 1. pp. 111–128.
14. Raphael Lemkin Soviet Genocide in the Ukraine [Elektronnyy resurs] // Rezhim dostupu: http://www.uccla.ca/SOVIET_GENOCIDE_IN_THE_UKRAINE.pdf